

ELS DESPOBLATS MEDIEVALS. UN URBANISME IMPOSSIBLE?

Joan-Albert Adell

La història de l'urbanisme, o de l'evolució urbana, a Catalunya, com en molts altres països, presenta un notable buit en el període que va des de la fi del Món Antic fins a la Baixa Edat Mitjana. Buit que s'intenta omplir amb les anàlisis dels grans paràmetres urbans que podem conèixer, i que condicionaven la forma d'algunes ciutats, però que no permeten el descens a l'anàlisi minuciosa del procés físic i real d'ocupació del territori i distribució de l'hàbitat, o els processos de definició dels espais públics i privats i les relacions de veïnatge entre aquests espais, elements que són fonamentals per a la comprensió global de les formes de vida medievals.

La principal causa d'aquest buit és, òbviament, la manca d'exploracions arqueològiques dels jaciments medievals, que coneixen un important desenvolupament només d'un temps ençà, massa curt encara per poder disposar d'un «corpus» de treball comparable al que s'ha efectuat sobre els jaciments del món antic.

Una altra causa important d'aquesta situació, la trobem en els importantíssims vestigis d'arquitectura urbana de la Baixa Edat Mitjana, en un bon estat de conservació (que, però, cal valorar molt críticament a l'hora d'establir conclusions, a causa del nivell de les transformacions i/o restauracions), que eclipsen o substitueixen, generalment, les formes urbanes preexistents, de les quals només es conserven algunes restes migrades, generalment fora del seu context urbà original, i que són, tanmateix, uns testimonis excepcionals per la seva singularitat.

El desenvolupament de l'arqueologia medieval, i de l'arqueologia urbana, experimentat en els darrers anys, ha permès de conèixer una mica més l'organització urbana dels hàbitats medievals, i alhora ha posat en evidència la diferència entre els traçats ur-

bans, suposadament medievals, d'algunes ciutats i la realitat de la seva configuració històrica.

Les excavacions arqueològiques efectuades en alguns indrets del centre històric de Vic permeten de constatar que la configuració dels traçats urbans alt-medievals diferia sensiblement de la d'avui malgrat la importància indubtable que tingueren aquests traçats alt-medievals en la configuració posterior de la ciutat. L'anàlisi minuciosa de l'estructura urbana de l'hàbitat medieval requereix un treball d'investigació que superi la lectura de l'actual morfologia urbana, resultat de la llarga història de la ciutat, que emmascara i reforma les estructures originàries, presents, malgrat tot, en l'estructura bàsica de la ciutat.

Això mateix passa en altres centres històrics de ciutats catalanes, com Girona, Barcelona, Banyoles, Besalú, la Seu d'Urgell, Sant Joan de les Abadesses, o Sant Feliu de Guíxols, les estructures urbanes alt-medievals de les quals són presents encara en els traçats urbans actuals. Tanmateix, no podem treure conclusions sobre l'urbanisme o l'arquitectura urbana de la ciutat alt-medieval, per tal com els detalls s'han perdut en les transformacions de la història i en molts casos aquestes estructures només són detectables en una lectura estructural d'organització de la ciutat, però no en els detalls concrets.

Si els vestigis de l'urbanisme alt-medieval de ciutats i viles, que tenen una història urbana continuada i, per tant, complexa, ens permeten de conèixer el passat, en major o menor intensitat, però aporten poca informació, sobre els detalls concrets, o sobre l'arquitectura, o sobre les formes de distribució de la propietat del territori, podem deduir que és pràcticament impossible d'establir un panorama global de l'urbanisme alt-medieval, perquè no tenim elements

prou significatius de les estructures urbanes de les ciutats d'aquesta època.

Deixant de banda les possibilitats analítiques que encara poden conservar els subsòls dels nostres centres històrics, per fer una anàlisi correcta de l'urbanisme alt-medieval hem de centrar-nos en els nuclis despoblats que la investigació arqueològica va posant en evidència.

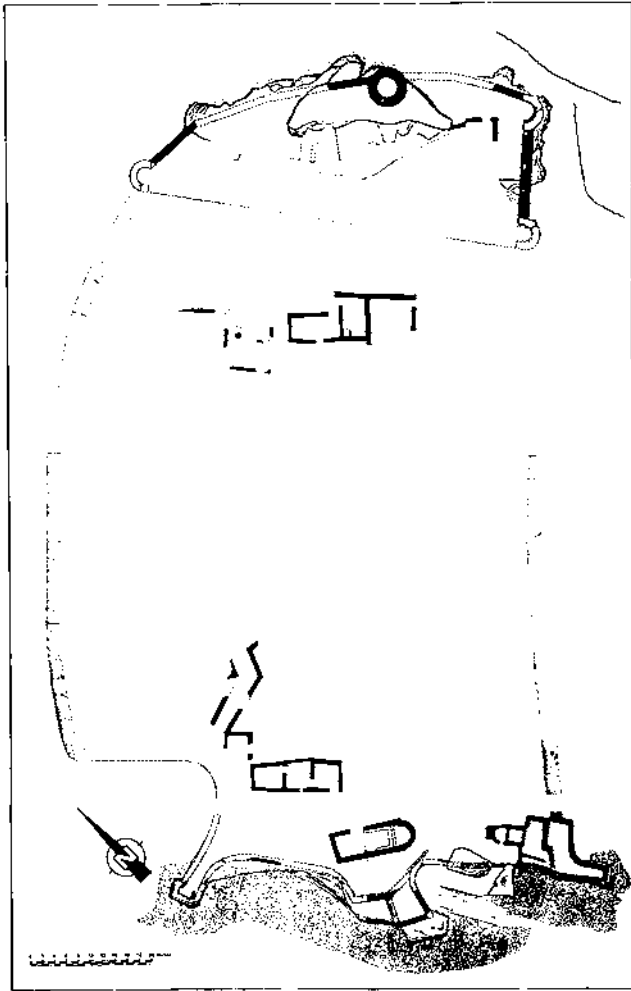

Figura 1. Planta del conjunt de Sant Miquel de la Vall l'any 1981, segons I. Padilla i J. A. Adell.

Aquesta línia d'investigació és la més estesa en l'estudi de l'urbanisme del món antic, especialment pel que fa a les cultures autòctones, o a la colonització grega, i en part a la civilització romana, però, en canvi, ha estat pràcticament desconsiderada pels diferents tractadistes clàssics de l'urbanisme medieval, des de Pierre Lavedan, o Luigi Piccinato, a Leopoldo Torres Balbàs, els quals s'han centrat, generalment, en una anàlisi dels vestigis medievals en les ciutats contemporànies. Aquesta limitació també és motivada, en gran mesura, per l'escàs desenvolupament que tingué l'arqueologia medieval en el seu moment.

Precisament el desenvolupament de l'arqueologia medieval, dins i fora dels nuclis urbans, amb la consegüent coneixença, cada vegada més precisa, de l'estructura i l'arquitectura dels nuclis despoblats, fa que aquest coneixement real de les formes de producció de l'arquitectura, i de la ciutat, en l'època alt-medieval, sigui cada dia menys «impossible» d'assolir i avui ja es poden elaborar hipòtesis de treball, com a síntesi de les experiències ja realitzades.

Dins aquest context, tenen un especial interès les estructures urbanes dels despoblats medievals per sobre, en certa manera, dels vestigis urbans. La coneixença que tenim avui dels despoblats medievals que es conserven a Catalunya és encara força fragmentària, tant pel que fa al nombre de jaciments conservats, com pel que fa a les característiques, *in extenso*, atès que l'exploració és encara parcial, però permet ja avançar hipòtesis sobre les formes d'organització urbana, la definició dels espais públics, o les relacions de veïnatge de les construccions i la tecnologia constructiva.

La definició del lloc, i els sistemes defensius

La definició del «lloc» on es produeix l'assentament és un factor de màxima importància en la configuració urbana del nucli poblacional. Aquesta definició s'estableix generalment a partir de dos factors essencials: d'una banda, el «lloc» és un element identificable dins el territori: pot ser un cim (Castellví de Rosanes), el meandre d'un riu (L'Esquerda), o una cruïlla de camins (la Seu d'Urgell). De l'altra, el «lloc» ha de tenir elements que en garanteixin la defensa, o bé s'hi han introduït de forma artificial, com en els casos de L'Esquerda o Sant Llorenç d'Ares, on els elements naturals es combinen amb la construcció de muralles que defensen els punts més accessibles i alhora completen el tancament morfològic de l'espai urbà.

La muralla o els sistemes defensius naturals (rius, espadats, etc.) són elements fonamentals per a la defi-

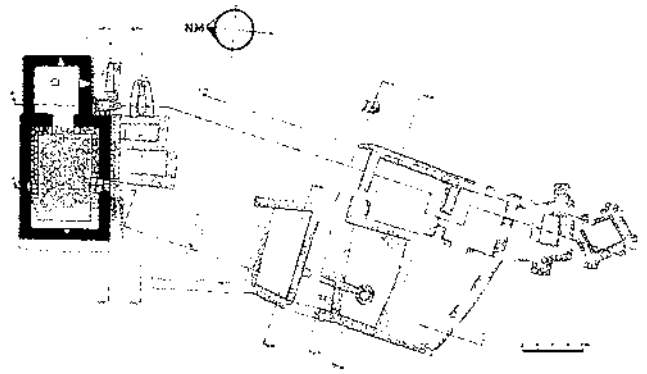

Figura 2. Planta del conjunt excavat de Caulers, segons M. Riu.

nició del «lloc» d'assentament de la ciutat, tant perquè constitueixen la defensa davant els atacs enemics, com perquè diferencien perfectament el «dins» i el «fora» del nucli urbà, en un senyal clar d'identitat i de diferenciació de l'entorn.

Aquest recinte murat pot arribar a extrems quasi de simple grafisme, encerclador del conjunt, com en vestigis de traçats medievals en viles com Sant Fruitós de Bages, Rialb, Montfalcó Murallat, o en despoblats, com el de Caulers, en el qual la «muralla» o els elements de tancament del poble són, senzillament, les parets de les cases, que formen un mur continu que tanca totalment el conjunt urbà, però sense els elements essencials d'una muralla defensiva, amb elements arquitectònics específics, i generalment d'ús comunitari (o si més no, gens privat), com poden ser les torres, o els passos de ronda.

La construcció de muralles com a element de defensa, tancament i identificació del conjunt edificat és un element característic de molts dels despoblats medievals que avui coneixem. L'aprofitament de fortificacions antigues, d'època romana, o fins i tot anteriors, és un element prou comú de les ciutats alt-medievals, des de ciutats grans com poden ésser Girona i Barcelona, en les quals les muralles d'època romana continuen, a l'Alta Edat Mitjana, definint uns nuclis poblacionals sense solució de continuïtat, fins als poblats més petits com el jaciment de l'Esquerda, antiga ciutat de Roda, on realment s'ha constatat la permanència, en l'època medieval, del sistema defensiu d'època ibèrica, o en el conegut i estudiat conjunt d'Olerdoia.

A part dels aprofitaments dels sistemes defensius, fruit, en gran mesura, d'una continuïtat històrica del poblament, cal assenyalar la construcció de recintes murats com a elements de definició de l'espai urbà, enfront de l'espai exterior, no urbà, en despoblats com els de Sant Miquel de la Vall, Castellví de Rosanes, Sant Llorenç d'Ares, o Santa Creu de Rodes que, en l'estat actual dels nostres coneixements, representen, cadascun d'ells, una concepció diferent en la definició dels perímetres murats i en la tecnologia constructiva. Mentre un poblat com el de Sant Llorenç d'Ares aprofita els elements naturals (cingles) com a element defensiu i límit del nucli urbà, i només tanca amb un mur les parts més accessibles, altres poblats, com el de Castellví de Rosanes, superposen un sistema murat, fins i tot amb torres, a la topografia natural, o altres, com Santa Creu de Rodes i, amb molt més rigor, Sant Miquel de la Vall, defineixen un perímetre murat, més o menys geomètric, amb una certa independència de l'entorn topogràfic, com una forma d'assentament clarament diferenciat dins el territori, que defineix perfectament, amb els murs, el «dins» i el «fora» del nucli urbà.

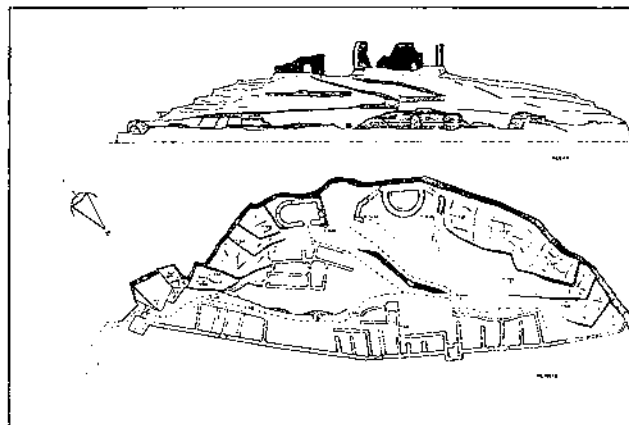

Figura 3. Planta i alçada del conjunt de Sant Llorenç d'Ares, segons P. Bertran, J. F. Cabestany i F. Fité.

L'existència de castells, o elements fortificats autònoms, com a element arquitectònic entorn del qual es desenvolupa un nucli de població, genera una tipologia molt característica d'assentament urbà que trobem especialment desenvolupada en els conjunts de Sant Miquel de la Vall i Castellví de Rosanes, en els quals el castell ocupa una posició preeminent sobre el poble i les muralles es juxtaposen a les fortificacions del castell, però sense incloure'l i conservant l'autonomia funcional i arquitectònica. Aquesta tipologia és diferent a la d'altres poblats coetanis com el de Sant Llorenç d'Ares en el qual el castell resta a l'interior dels límits del nucli urbà.

Especialment interessant, per motius arquitectònics, resulta la definició del perímetre del conjunt urbà de Santa Creu de Rodes, on es conserven dues portes del recinte, situades en sengles torres, una de les quals en un estat excepcionalment bo, i en les quals no s'observa cap traça dels murs que devien formar el tancament. Aquests murs, l'existència dels quals es demostra per l'existència de les portes fortificades, i que no han deixat cap mena de vestigi visible, devien ser fets amb materials molt diferents dels utilitzats en la mamposteria de les torres, i podrien ser tàpies o empostissats.

Si es confirma aquesta hipòtesi, el poblat de Santa Creu de Rodes disposaria d'un tancament realitzat amb materials lleugers i només reforçat en els punts singulars, com són les portes, realitzades amb una tecnologia constructiva molt semblant a la de l'edifici de l'església, molt més elaborada que la utilitzada en la realització dels habitatges.

La diferència tecnològica entre la construcció dels edificis singulars (església, portes...) i els edificis d'habitatge, ja posada en evidència en l'anàlisi de les tecnologies constructives de l'habitatge de l'Esquerda (ADELL, 1982), la retrobem també, amb una especial significació, en el conjunt de Sant Miquel de la Vall, on el recinte del castell és construït amb les tecnolo-

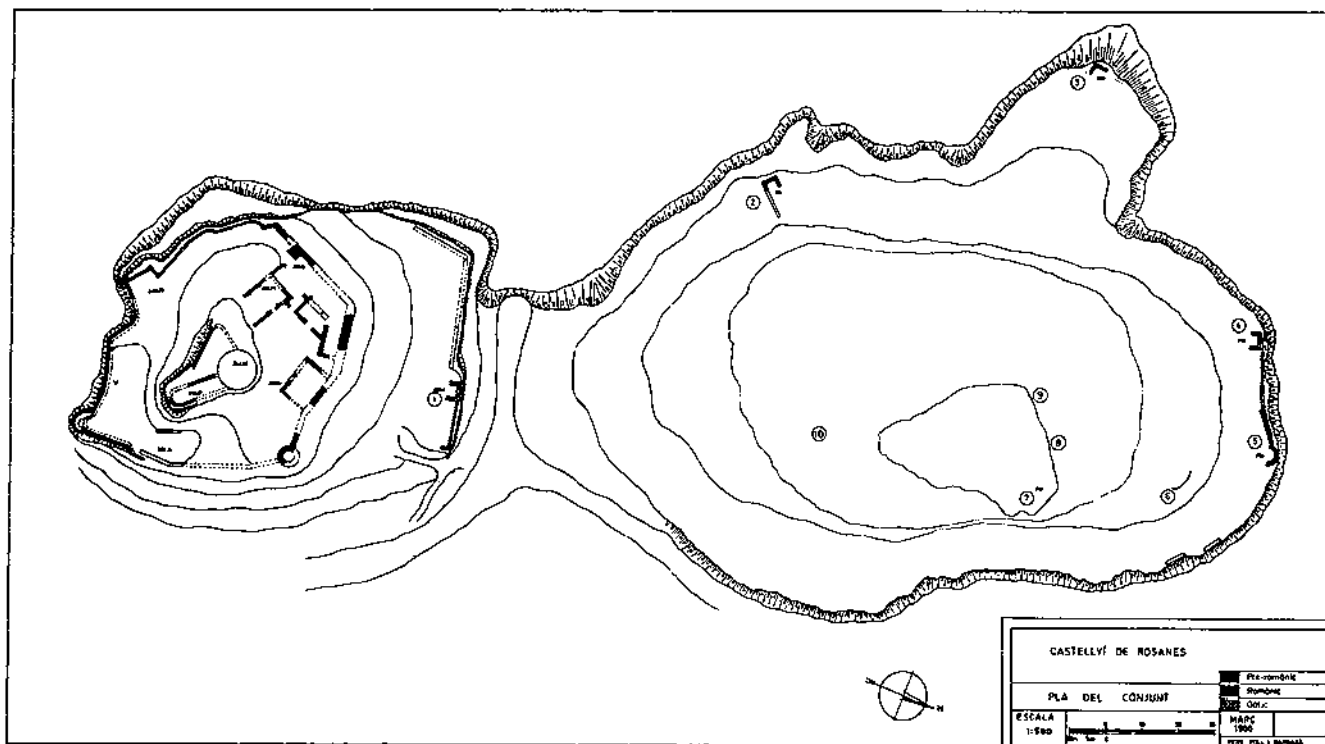

Figura 4. Planta del conjunt de Castellví de Rosanes, segons J. Bolós, M. Pagés i P. Poll. (1. Bestorre de l'entrada, 2. Bestorre 2, 3. Bestorre 3, 4. Bestorre 4, 5. Bestorre 5, 6. Forats d'una construcció, 7. Forats cavats a la codina, 8. Encaixos d'una construcció, 9. Encaixos d'una construcció, 10. Restes de parets de pedra.)

gies més avançades del moment, mentre que la muralla de la població, així com els habitatges, manifesten una tecnologia ancorada en les tradicions més arcaïques, i econòmiques, lluny dels avanços que les noves i més elaborades formes constructives imposaven en els estils dominants de l'arquitectura.

La definició de l'espai urbà, i la de l'espai construït

Un cop definit el nucli urbà, amb la delimitació del «dins» i el «fora», les formes d'ocupació i d'ús d'aquests dos àmbits constitueixen els elements més importants de la investigació arqueològica de la urbanística medieval. És potser encara prematur, a hores d'ara, de voler establir definicions genèriques sobre la concepció de l'espai urbà en els despoblats medievals, però sí que podem avançar alguns dels trets que defineixen els espais urbans que anem coneixent a mesura que avança el procés d'excavació i d'anàlisi.

Sembla prou clar, a hores d'ara, que, deixant de banda els processos continuats d'ocupació d'habitats d'època romana, el model de traçat geomètric que apareix en palaus carolingis com el d'Aquisgrà o el d'Ingelheim, i que en certa manera inspiren el tipus d'assentament definit en el plànol de Saint Gallen, no era el principi sobre el qual s'establiren els assentaments urbans dels territoris de la Marca, i molt probablement, d'acord amb André Corboz (1970), tampoc no ho era de la realitat urbana del conjunt de l'Imperi Carolingi. Tot i així, no podem descartar la

presència de traçat urbanístic regular durant l'Alta Edat Mitjana, si més no a nivell de concepció més o menys culta, perquè reapareix amb molta força a partir del segle XIII, especialment a les «Bastides» franceses, i en ciutats com Sant Feliu de Guíxols o Sant Joan de les Abadesses, que encara conserven el traçat medieval, o a les ciutats de nova fundació a les terres conquerides, com poden ser Villarreal i Castelló de la Plana, o en un bon nombre de ciutats medievals del país basc.

D'una forma molt primària podem entreveure un intent de traçat geomètric de carrers, aprofitant la topografia, en el conjunt urbà de Sant Miquel de la Vall, però encara s'ha d'excavar molta superfície per poder confirmar aquesta hipòtesi, d'altra banda molt suggerent.

El que sí que podem establir, amb un marge raonable de seguretat, és la concepció del carrer com a espai públic de tipus lineal, amb un traçat geomètricament rigorós en poblats ja avançats, com el de l'Esquerda, i amb un nivell més o menys important de deformació a causa de l'adaptació a la topografia, com en Sant Llorenç d'Ares, on es veu clarament la voluntat de construir el carrer paral·lelament al traçat de la muralla, entesa com a element fonamental en la definició de l'espai urbà.

Més complex sembla el traçat viari del poblat de Santa Creu de Rodes, només excavat parcialment, on s'endevina un carrer central que uneix les dues portes conservades del perímetre, i que travessa una important plaça que esdevé el centre de la població.

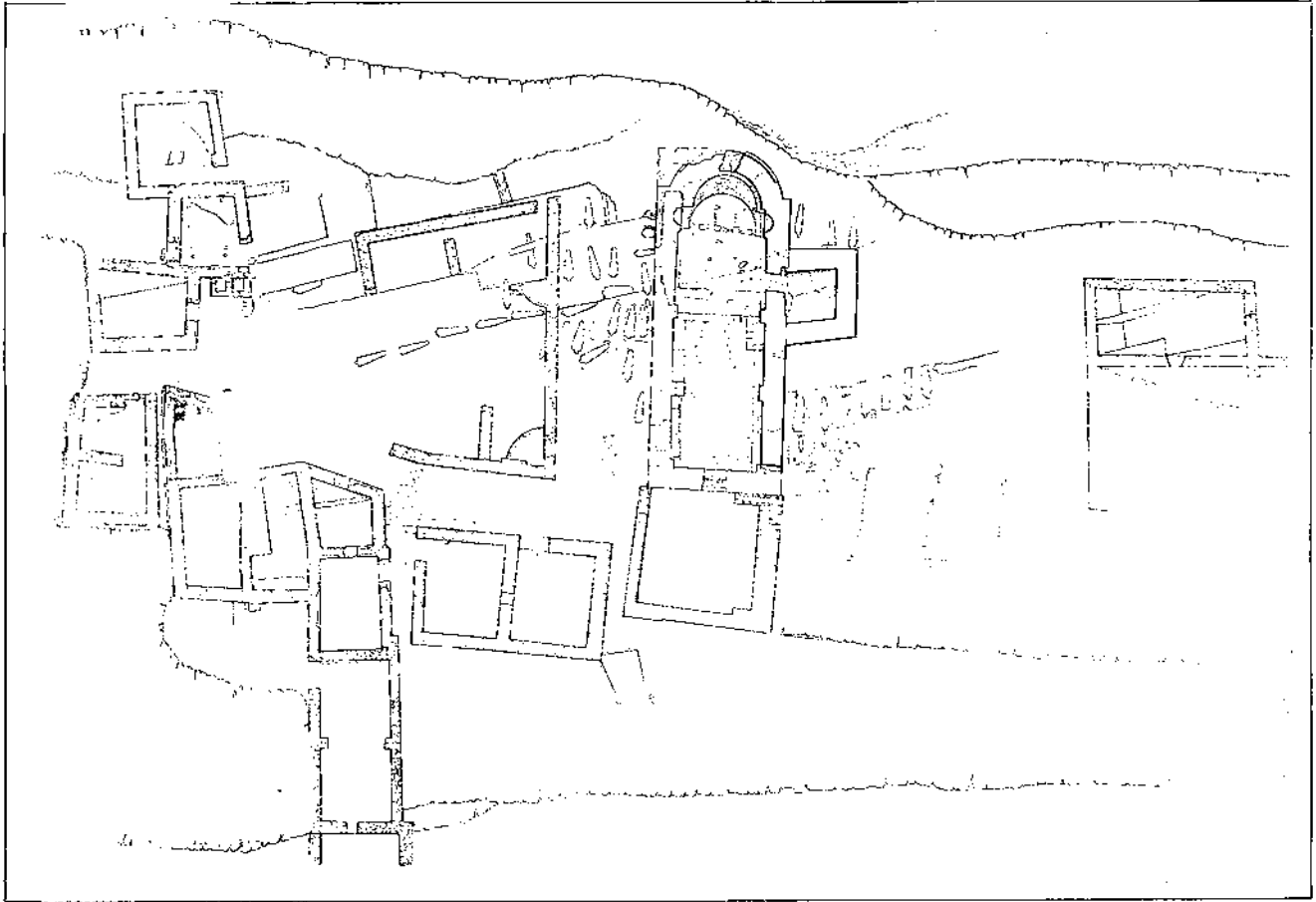

Figura 5. Planta de la part excavada l'any 1982 del conjunt de l'Esquerda, segons J. A. Adell.

En altres tipus d'organitzacions de l'hàbitat més primitius, com poden ser els poblats del Roc de la Palomera, de la Jassa o els hàbitats en balmes, el traçat del carrer o de l'espai públic en general resulta més una conseqüència de l'adaptació dels edificis d'habitatges a la topografia del lloc, que no pas d'una voluntat prèvia de definir un determinat espai urbà com a element estructurador del conjunt.

En el límit extrem de senzillesa a l'hora de configurar l'espai públic cal citar casos com el del poblat de Sant Esteve de Caulers, en el qual la manca de referències topogràfiques i la natura de la implantació fan desaparèixer qualsevol vestigi de configuració urbana que no sigui la simple juxtaposició d'edificis, i l'espai públic és el resultat residual d'aquesta juxtaposició, amb un únic element estructurador que pot ser la «plaça», o el buidat urbà adjacent a l'església, on hi havia el fossar. En aquests casos límit, és on més pròpiament podem parlar de la impossibilitat d'un «urbanisme» entès com a projecte d'un determinat agrupament d'edificacions.

A l'extrem oposat de la concepció del carrer com a resultat de l'agrupació d'edificis, i no a l'inrevés, cal

esmentar el cas dels Ravals, o fins i tot de l'edificació a l'interior de recintes murats, que s'aixequen al voltant d'un camí preexistent, de manera que el carrer és anterior i causa l'agrupació edilícia.

Paral·lelament a la definició dels elements lineals de l'espai urbà públic (carrers), les excavacions van posant en evidència la importància de la «plaça», o espai públic no lineal, en la conformació dels traçats urbans medievals.

Entre les places avui conegudes podem considerar les que amb prou feines són conformades arquitectònicament com la de Caulers, o les que resulten d'un senzill eixamplament de l'espai lineal del carrer, quan s'entrecrua amb altres carrers, com la intuïda plaça de Sant Llorenç d'Ares o el probable espai públic situat davant l'església de Sant Miquel de la Vall, on també s'obre la porta principal del poblat, o les places ja plenament conformades de nuclis com l'Esquerda i Santa Creu de Rodes, on fins i tot s'han pogut identificar elements arquitectònics de tipus comercial i edificacions amb la façana oberta a la plaça, seguint les tipologies de les «Tabernae» del món romà.

Tanmateix, l'anàlisi històrica de la formació de grans places d'origen medieval, com el Mercadal de Vic, o les troballes de l'excavació de la plaça de la Pietat de Vic, on es pogué identificar un espai públic medieval destinat a mercat (antiga plaça de la Quintana), permeten una conformació de la importància de la plaça com a espai públic, en l'organització urbana de la ciutat medieval.

Juntament amb la definició de l'espai públic obert, representat pels carrers i les places, cal assenyalar també la de determinats sectors urbans amb edificis de caràcter públic, de funcionalitat estrictament econòmica (graners, cellers, molins, etc.), que han estat plenament identificats en el jaciment de L'Esquerda i intuïts en el de Sant Llorenç d'Ares, i que és molt probable que també es puguin identificar en altres poblats.

Aquest element, afegit a les evidències d'edificis de tipus comercial, no residencial, de L'Esquerda, o Santa Creu de Rodes, permet d'avançar la hipòtesi d'una especialització zonal de teixit urbà que futures investigacions arqueològiques hauran de confirmar.

Pel que fa als problemes d'estructuració de l'hàbitat, i fins i tot de la forma interna, caldrà fer un in-

ventari exhaustiu de tots els hàbitats urbans medievals coneguts, per poder fer una classificació tipològica de les diferents formes de construcció de l'hàbitat medieval, al llarg de la història. El que sí que podríem avançar, des d'una òptica urbanística, és que, en general, la construcció de l'edifici d'habitatge difereix notablement, des del punt de vista tecnològic, de la dels edificis públics principals, fonamentalment l'església i el castell.

En general, es comparteixen els murs amb les edificacions adjacents, o muralles, (L'Esquerda, Sant Llorenç d'Ares), però en algunes ocasions (L'Esquerda) aquest fet de compartir la paret mitgera no es produeix, i dos edificis adjacents presenten murs independents, separats per un estret corredor, no utilitzable.

Aquest fet, que caldrà aprofundir en el curs de les futures exploracions dels hàbitats medievals, és un element de gran interès per poder comprendre els mecanismes econòmics d'ocupació de l'espai urbà i la divisió de la propietat.

Tots aquests elements, juntament amb d'altres com l'existència d'espais lliures, probablement agrícoles, a l'interior dels perímetres emmurallats

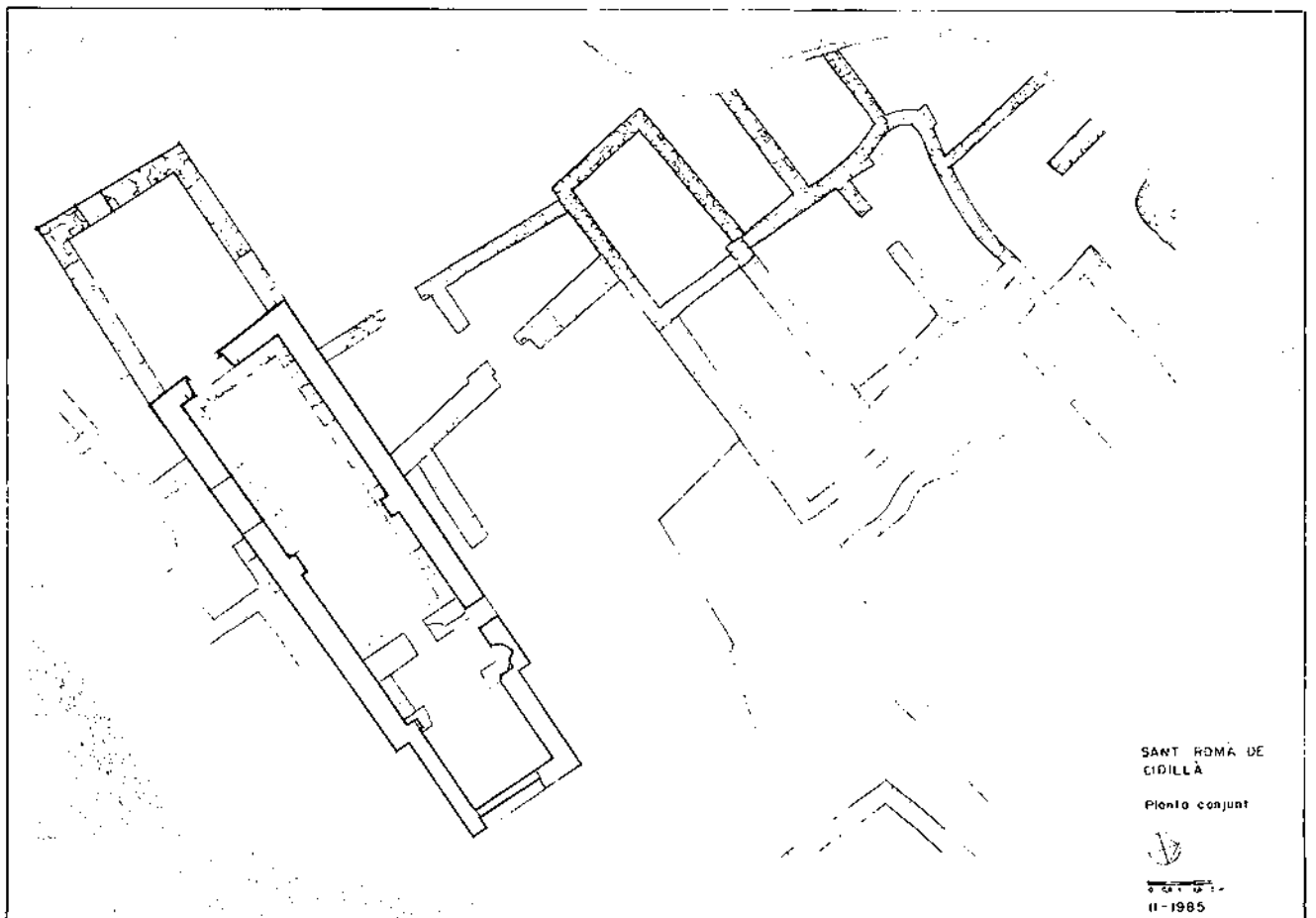

Figura 6. Planta de la part descrunada del conjunt de Cidillà, segons J. Falgueras, J. Rodejà, J. Torrent i J. A. Adell.

(L'Esquerda, Vic, Barcelona), configuren un panorama, prou complex, que no permet encara d'establir conclusions definitives, ni tan sols aproximades, però sí que permet avançar que els conceptes d'urbanisme, com l'organització raonada d'ocupació d'un territori, no eren aliens en la formació dels nuclis medievals d'hàbitat, de la mateixa manera que no eren aliens als corrents estilístics dominants en l'arquitectura del moment, i que també representa una determinada concepció de transformació del territori.

ABSTRACT

The medieval deserted villages: An impossible urbanism?

The study of medieval urbanism in Catalonia is still at an early stage, both in terms of urban groups which are still inhabited nowadays and where urban archaeology is trying to unearth evidence of medieval outlines, and deserted villages which are now under exploration.

The increasing development of urban archaeology, and also of medieval archaeology in general, enables us to continually update our knowledge of the production forms of cities in early medieval times, overcoming old-fashioned concepts based on medieval remains in present-day cities which made it almost impossible to understand the main forms of urban architecture in detail.

Discoveries of urban structures in deserted villages have already enabled us to elaborate some hypotheses on precise forms of early medieval urbanism.

BIBLIOGRAFIA

ADELL, J. A. (1982); *Notes per a l'estudi de la tecnologia constructiva de l'hàbitat en el poblament medieval de l'Esquerda*, «Ausa» X (102-104), Vic, pp., 345-352.

BENEVOLO, L. (1976); *Storia della città*, Ed. Laterza, Roma.

BERTRAN, P.; CABESTANY, J. F i FITÉ, F. (1986); *Primera aproximació al jaciment fortificat de Sant Llorenç d'Ares (Ager, Lleida)* dins *Fortaleses, Torres, Guaites i Castells de la Catalunya Medieval*, «Acta/Mediaevalia» annex n. 3. Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, pp. 41-52.

BOLÓS, J. i PAGÈS, M. (1986); *El castell i la Baronia de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat)*, dins *Fortaleses, Torres, Guaites i Castells de la Catalunya Medieval*, «Acta/Mediaevalia» annex n. 3. Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, pp. 113-151.

CORBOZ, ANDRÉ (1970); *Haut Moyen Age*, Office du Livre, Fribourg.

GARCIA Y BELLIDO, A.; TORRES BALBÁS, L.; CERVERA, L.; CHUECA, F. i BIDAGOR, P. (1968); *Resumen Histórico del Urbanismo en España*, Instituto de Estudios de Administración local, Madrid.

LAVEDAN, P. (1926-1952); *Introduction a l'Histoire de l'Architecture Urbane*, París.

LINAZASORO, I. (1978); *Permanencias y arquitectura urbana*, Gustavo Gili, Barcelona.

MORRIS, A. E. J. (1984); *Historia de la forma urbana. Desde sus orígenes hasta la revolución industrial*, Gustavo Gili, Barcelona.

OLLICH, I. i altres (1984); *Poblat de l'Esquerda*, dins *Catalunya Romànica*, vol. II: Osona I. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pp. 327-348, amb bibliografia i estat de la qüestió.

OLLICH, I. i altres (1984); *Excavacions a Vic*, dins *Catalunya Romànica*, vol. II, Osona II. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pp. 797-799.

PADILLA, J. I. (1986); *Últimas intervenciones en el despoblado de Sant Miquel de la Vall*, Tribuna d'Arqueologia 1985-86. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona, pp. 75-83.

PICCINATO, L. (1978); *Urbanistica medievale*, Dedalo libri, Bari.

PIRENNE, H. (1972); *Las ciudades de la Edad Media*, Alianza Editorial, Madrid.

RIU, M. (1974); *El hàbitat en Cataluña en la Alta Edad Media, siglos IX-XII*, dins *Acti del Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale*, Palermo-Erice, pp. 284-290.

RIU, M. (1976); *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers*, «Excavaciones Arqueológicas en España», n. 88, Madrid.

RIU, M. (1982); *Sant Miquel de la Vall*, dins *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, pp. 412-415.

RIU, M. (1985); *Notes sobre l'aportació de l'arqueologia a l'Urbanisme medieval català*, «Fonaments», n. 5.

SCHOEHAMER, N. (1984); *6.000 años de hàbitat. De los poblados primitivos a la vivienda urbana en las culturas de oriente y occidente*, Gustavo Gili, Barcelona.

Joan-Albert ADELL i GISBERT és arquitecte. Ha participat en diverses campanyes d'excavació arqueològica. Ha estat, durant sis anys, cap de la Secció d'Inspecció Tècnica del Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya, i professor de Tecnologia constructiva medieval i Dibuix Arqueològic en el Master d'Arqueologia Medieval de la Universitat de Barcelona. Actualment exerceix la professió lliurement i s'ha especialitzat en l'anàlisi i la restauració de monuments i en l'anàlisi urbana dels Centres Històrics. És membre del Consell de Redacció de l'obra *Catalunya Romànica*, i treballa en l'estudi de l'arquitectura monàstica medieval catalana.